

УДК [94(262.5-192.2-17):314.01]:903"637/638"
 DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.5>

Середа М.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

КІММЕРІЙСЬКО-СКІФСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Стаття присвячена кіммерійсько-скіфському конфлікту в Північному Причорномор'ї. У ній на основі писемних та археологічних джерел докладно проаналізовано ймовірність такого конфлікту, наведено аргументи на користь обох поглядів і зроблено висновок про те, що подібний конфлікт навряд чи мав місце.

Автор загострює увагу на впливі авторитету Геродота, через що в історичній науці усталася думка про витіснення кіммерійців скіфами у ранню залізну добу, і робить спробу поглянути на проблему з іншого боку, залучаючи етнографічні дані, тобто вивчаючи побутування іраномовних кочовиків-номадів на теренах Північного Причорномор'я і, відповідно, вплив іранської культури на місцеві культури. На думку дослідника, кіммерійці та скіфи значно споріднені етнічно та культурно, їхній соціальний устрій подібний. Зроблено висновок, що геродотові кіммерійці – це нащадки носіїв зрубної культури, тобто кіммерійці є автохтонами регіону, а факти перебування іранців на території сучасної України вже на початку II тис. до н.е. дають підстави говорити про глибоке коріння іранського етносу, отже, кіммерійці та скіфи є близькими мовно-культурно. Кіммерійців ідентифікують із іраномовним етнічним масивом, а майже однаковий спосіб життя протягом тривалого часу різних іраномовних кочових племен на вказаній території призвів до того, що відмінності між народами не були надто суттєвими. До середини I тис. до н.е. визначальним чинником формування культури були етнічні зв'язки між народами, тож нема підстав заперечувати близькість указаних народів.

У статті також скритиковано описаний Геродотом «кіммерійсько-скіфський конфлікт»: автор моделює різні версії цієї події і доходить висновку, що цей конфлікт, якщо і мав місце, то був нічим іншим, як конфліктом усередині іраномовних номадів, а не міжетнічним. Поняття «самогубство знаті», за допомогою якого Геродот описує витіснення кіммерійців скіфами, має паралелі з ритуальним самогубством у Нартському епосі. Оскільки опис подій, що увійшов в «Історію», належав скіфам, «самогубство знаті» можна вважати літературно-міфологічним сюжетом. Щодо ймовірної незаселеності регіону до приходу скіфів (кіммерійські поховання в передскіфський час майже цілковито відсутні) автор наводить контраргумент: поховання більшості населення в регіоні були, найімовірніше, ґрунтовими, тож їх досить складно виявити, проте схиляється до думки, що територія була заселена – просто населення не опиралося представникам спорідненої культури. Оскільки як і в кіммерійську добу, так і в скіфську домінуючим етносом Північного Причорномор'я залишились іраномовні номади, у статті зроблено висновок, що у ранньому залізному віці не відбулося значних етнічних змін.

Ключові слова: кіммерійці, скіфи, кіммерійсько-скіфський конфлікт, «самогубство знаті», Північне Причорномор'я, рання залізна доба, етногенез, культурна спорідненість народів, іраномовні номади.

Постановка проблеми. В історичній науці, а саме в тому її розділі, який охоплює період скіфської архаїки, побутує твердження [21, с. 32–34] про те, що кіммерійці були витіснені скіфами з терен Північного Причорномор'я, а скіфи, у свою чергу, були витіснені массагетами [7, с. 180–228]. Тобто політична і етнічна карта тієї частини світу, де проживали кіммерійці – Північного Причорномор'я, була змінена у військовий спосіб. Ця думка, що базується передусім на творчості «батька історії» Геродота [7, с. 180–228],

здобула підтримку в наукових колах [3, с. 50; 12, с. 1036]. Також Геродотова інтерпретація заміщення кіммерійців скіфами породила низку хибних думок, пов'язаних як із малозаселеністю Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці [20, с. 19–32], так і з етнічними процесами, що, у свою чергу, викликало хибні лавиноподібні наслідки в історичній науці, пов'язані з дослідженнями вищевказаного регіону в зазначений період. Утім, думка Геродота щодо тогочасних подій не є єдиноможливою, а може, навіть не є

слухною, оскільки є потреба поглянути на проблему з іншого боку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передскіфський час у Північному Причорномор'ї, або ж, якщо конкретніше, кіммерійська доба, є одним із ключових періодів для вивчення і розуміння історії цього регіону. Саме тоді закладались основні тенденції в розвитку культури та на довгий час утвердились межі іранського світу [3, с. 40–60]. Ранній залізний вік Північного Причорномор'я насичений подіями, які мали велике значення для тогочасного світу.

Вивченню раннього залізного віку у вказаному регіоні присвячено багато досліджень: монографії («Верхне Потисся в давнину» В. Котигорошка, «Кіммерійці в Українській Лесостепі» С. Скорого, «Предскифский период на днепровском Правобережье» О. Тереножкіна), колективні монографії (другий том «Археологии Украинской ССР» і перший том «України крізь віки»), окремі наукові статті («Проблеми етнічної географії Скіфії» Б. Мозолевського, «Проблема Білогрудівки та Чорнолісся – реабілітація «культури українського гальштату»?») і «Сучасне розуміння скіфського» М. Бандрівського, «К методике исследования по этнической истории» І. Дьконова). Всі ці дослідження стосуються найбільш яскравих подій у вказаному періоді, передовсім скіфської проблематики, обстоюють іранське походження скіфів, верховенство їхньої культури над місцевими культурами тощо. Та в тіні залишається кіммерійська проблематика, а питання, котрі мають стосунок до вивчення осілого землеробського населення чи, тим паче, його релігійних поглядів у вищевказаному регіоні, майже повністю відсунені не те що на другий, а й на третій план.

Розгляд питання, пов'язаного з кіммерійсько-скіфським «конфліктом», дасть змогу краще зрозуміти коріння іранської культури в Північному Причорномор'ї та більш детально висвітлити сам факт перебування іраномовних кочовиків-номадів на вказаній території.

Постановка завдання. Стаття має на меті проаналізувати аргументи за і проти підходу Геродота, усталеного в науці, та зробити спробу поглянути на ймовірний конфлікт скіфів і кіммерійців дещо інакше за допомогою загальнонаукових методів дослідження – емпіричного (індукції та дедукції), теоретичного (аналізу і синтезу), моделювання та власне історичних методів – історико-генетичного та історико-системного.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті розгляду питання про кіммерійсько-

скіфський конфлікт слід визначитись із декількома засновками. Перш за все, це питання етнічної та культурної спорідненості кіммерійців і скіфів та їх соціального устрою, друге – це те, як і за яких обставин відбувся процес «заміщення» кіммерійців скіфами.

На сучасному етапі досліджень теми кіммерійського походження вже можна говорити про те, що «геродотові кіммерійці» є нащадками носіїв зрубної культури [10]. Зрубна культура, у свою чергу, генетично пов'язана з попередніми археологічними культурами в регіоні, а, відповідно, вважається автохтонною культурою [23, с. 7], а отже, її носії були корінним населенням Північного Причорномор'я. Також слід звернути увагу на глибокі корені іранського етносу загалом на території Північного Причорномор'я [19; 25], що дає підстави відкинути будь-які твердження з приводу першої міграції іранців (скіфів) з Азії на вказану територію в першій половині I тис. до н.е. і засвідчує їх (іранців) перебування на території сучасної України вже на початку II тис. до н.е. [2, с. 121–126].

Слід вказати, що в «Одіссеї» є рядки: «*Вреши дістались ми течій глибоких ріки Океану. Там розташовані місто й країна людей кімерійських*» [8]. Найважливіше в цьому уривку те, що про кіммерійців згадується в контексті рубежу XIII–XII ст. до н.е. – саме тоді відбуваються події у творі. Довіряти чи не довіряти Гомерові – питання для істориків непросте. Але Генрі Шліман довів не словом, а «лопатою» правдивість його свідчень [15, с. 50–80]. Ба більше, І. Дьяконов вдало обгрунтував на основі лінгвістичного аналізу тезу про те, що термін «кіммерійці» був поширений уже у XII ст. до н.е. [10, с. 354–370] в середовищі сусідніх із кіммерійцями племен, тобто побутував у Північно-Західному Причорномор'ї серед фракійців і греків.

Кіммерійців ідентифікують з іраномовним етнічним масивом [2, с. 121–130], й на цьому етапі досліджень це вже скоріше аксіоматичне твердження, ніж припущення. Кіммерійський глосарій занадто малий для остаточного висновку, але культурна близькість кіммерійців і скіфів така велика, що дає змогу обгрунтовано припускати мовну й культурну близькість згаданих народів, адже асирійці, вавилоняни та греки часто плутали їх між собою [13, с. 162]. Обгрунтування І. Дьяконовим етноніма «кіммерійці» [10, с. 354–370] як «рухомого загону» є дуже влучним у цьому контексті, оскільки і кіммерійці, і скіфи майже одночасно проводили загарбницькі набіги на держави

Близького Сходу. Сучасній науці надзвичайно важко відрізнити сліди перебування кіммерійців від слідів перебування скіфів на Близькому Сході [10, с. 354–370] та й в Північному Причорномор'ї [5, с. 77–100].

Відомий радянський та російський археолог М. Мерперт стверджував: «... зв'язок степових культур Північного Причорномор'я та Прикаспію з індоіранським етносом беззастережний» [17, с. 234–246]. Також слід додати що і Північне Причорномор'я, у всякому разі степове Лівобережжя і прикаспійський степ, є територією, де формувалася індоіранський етнос [1]. Іраномовні номади, що проживали на цій території, безперечно, мали спільних предків. А враховуючи майже однаковий спосіб життя протягом тривалого часу, ймовірно, що і відмінності між різними іраномовними кочовими племенами на вказаній території не були надто суттєвими. І хоча постійні зв'язки з представниками інших етносів давалися взнаки, безперервні внутрішні етнічні зв'язки на теренах Євразійського степу мали велике значення для формування культури, у всякому разі до середини I тис. до н.е. [3, с. 274].

Якщо ж говорити безпосередньо про «кіммерійсько-скіфський конфлікт», описаний Геродотом, то до його інтерпретації слід внести декілька зауважень. Для початку звернімося до першоджерела:

II. Є ще і третій переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагети і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишитися наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі - більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони

почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. *Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа. Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збившись з шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе кавказькі гори, збочили з шляху в сторону сходу і вдерлися до мідійської землі. Такий існує інший переказ як в еллінів, так і у варварів [7, с. 180–228].*

Як бачимо, «батько історії», описуючи події, які передували появі скіфів у Північному Причорномор'ї, згадує спочатку конфлікт, який спонукав скіфів на пошуки нової батьківщини. А згодом про те, як кіммерійці, побоюючись скіфської навали, покинули батьківщину.

Що ж до скіфів і їх вигнання массагетами, то тут немає нічого дивного: протягом усієї історії людства сильніші племена підкорювали або ж витісняли з місць проживання інші [14, с. 95–105]. Особливо динамічно такі процеси проходили в кочових племен [14, с. 95–105], оскільки вони були більш мобільні і не такі прив'язані до території проживання, як осіле землеробське населення.

Щодо Геродотової розповіді про героїчне самогубство кіммерійської знаті є декілька важливих зауважень. Передусім незрозуміло, чому кіммерійці ще до конфлікту зі скіфами вирішили капітулювати. Невже скіфи мали таку значну військову перевагу над кіммерійцями? Мало ймовірно, враховуючи те, що перед цим скіфи мали конфлікт із массагетами. І хоч Геродот не вдається в деталі скіфо-массагетських відносин у контексті скіфського переселення, а обмежується словом «потіснили», можемо припустити два варіанти подій: або ж скіфи, розуміючи значну військову перевагу массагетів, просто покинули місця проживання, не чинячи опору, або ж воювали з массагетами і, програвши, відступили. В обох випадках скіфська армія не могла бути значно більшою за кіммерійську, тому не ясно, чому кіммерійці відступили без бою.

Важко собі уявити народ у тогочасному світі, повністю позбавлений знаті, тобто лідерів, і

водночас такий, який повинен віднайти собі нову батьківщину. Такому народу, безперечно, потрібен хтось, хто б його вів. Ба більше, кіммерійці, втікаючи від скіфів, потрапили на територію Малої Азії, під час цієї подорожі в них був цар, який їх представляв і який залишив спадкоємця. Тобто або вони вибрали собі нового лідера після загибелі всієї знаті, що мало ймовірно, або ж жодного «самогубства знаті» не було.

У цьому контексті слід згадати дослідження Ж. Дюмезіля, який звертає увагу на ритуальне самогубство в Нартському епосі [11, с. 213–215] і пов'язує його з ритуальним самогубством кіммерійської знаті. І в Нартському епосі, і в переданні Геродота простежується один і той самий мотив, схожі ситуації, де народ поставлено під загрозу винищення, де немає достойних варіантів порятунку, тільки ганебні – здатися в полон (чого ні нарти, ні кіммерійські вожді не приймають) [11, с. 213–215]. Водночас сам Геродот почув легенду про кіммерійців з уст скіфів, і, найімовірніше, це був літературно-міфологічний сюжет, аніж об'єктивна дійсність у випадку кіммерійців. Назви, які згадує Геродот («кіммерійські фортеці», «кіммерійські переправи», «Боспор Кіммерійський» тощо), – усе це назви, які дали цим об'єктам чи місцевостям прийшли народи, скіфи та греки [10, с. 354–370]. Тобто, з одного боку, це засвідчує перебування кіммерійців на цій території в минулому, а з іншого – не відображає справжніх назв об'єктів.

Щодо «появи» скіфів у Північному Причорномор'ї, то, найімовірніше, більш-менш серйозного, а можливо, й жодного конфлікту між кіммерійцями та скіфами не було. Що ж до геродотового «Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її», то, ймовірно, не незалюднену, а ту, де їм не чинили опору, враховуючи спорідненість культур. Аргумент про незаселеність регіону, який ґрунтується на факті про майже

цілковиту відсутність кіммерійських поховань у передскіфський час, є недоречним з огляду на те, що поховання більшості населення в регіоні були, найімовірніше, ґрунтовими [20, с. 19–30] – такі поховання або їх скупчення важко виявити та дослідити. Тож цей факт не може бути аргументом на користь густоти населення в регіоні.

У Північному Причорномор'ї відбувся конфлікт усередині Орди, де на зміну одному правлячому племені прийшло інше. М. Грушевський зазначав із цього приводу: «... відбулась не зміна етносів, а відбулась зміна правлячої верхівки, а у зв'язку з цим і перейменування народу (орди, – М. С.)» [9, с. 107]. Ба більше, кіммерійська кераміка побутує у скіфських похованнях до V ст. до н.е. [6] і зустрічається паралельно зі скіфською, а місцями й переважає в кількості. Тобто з погляду археології жодного вигнання або ж заміщення одного народу іншим не відбулось.

Висновки. У Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці, найімовірніше, не було серйозних етнічних змін, пов'язаних зі «скіфами», оскільки як у кіммерійську добу, так і в скіфську домінуючим етносом залишились іраномовні номади. Кіммерійці та скіфи були близькими народами, мали мовно-культурну спільність, тож можна вважати, що поширена в історичній науці думка Геродота про збройний конфлікт між ними з подальшим «самогубством знаті» з боку кіммерійців і зміну переваги на користь скіфів у військовий спосіб не є слушною, адже є підстави вважати сюжет про «самогубство знаті» літературно-міфічним, а «здачу» кіммерійців можна пояснити небажанням опиратися близькому етносові. Що ж до культурних змін, таких як поява звіриного стилю, то це, найімовірніше, новий виток у культурі кочовиків Північного Причорномор'я, пов'язаний з їх тісними контактами з країнами Близького та Середнього Сходу.

Список літератури:

1. David W. Anthony. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton University Press, 2010. 568 p.
2. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва : Наука, ГРВЛ, 1965. 168 с.
3. Археология Украинской ССР. Том второй. Скифо-сарматская и античная археология. Киев : Наукова думка, 1986. 592 с.
4. Бандрівський М.С. Проблема Білогрудівки та Чорнолісся – реабілітація «культури українського гальштату»? *АДЛУ*. 2005. Вип. 8. С. 311–321.
5. Бандрівський М.С. Сучасне розуміння «скіфського». *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Вип. 11. С. 77–100.
6. Гаврилюк Н.А. Керамика степной Скифии : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.06. Киев, 1980. 290 с.
7. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
8. Гомер. Одиссея. Харків : Фоліо, 2001. 547 с.

9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віку. Львів, 1898. 495 с.
10. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории: («Киммерийцы»). «NARTAMONGÆ» («The Journal of Alano-Ossetic Studies: Epic, Mythology & Language»). 2012. № 1–2. С. 340–354.
11. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Москва: Наука, 1990. 231 с.
12. Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. Париж, Нью-Йорк: Молоде життя – НТШ. 1994. С. 805–1200.
13. Иванчик А.И. Киммерийцы. Москва, 1996. 322 с.
14. История Венгрии / под ред. В.П. Шушарин. Т. I. Москва : Наука. 1971. 644 с.
15. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые = Gotter, Graberund Gelehrte / пер. с нем. А.С. Варшавского. Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. 476 с.
16. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород : Карпати, 2008. 432 с.
17. Мерперт Н.Я. Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века. *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. Москва, 1984. С. 234–246.
18. Мозолевський Б.М. Проблеми етнічної географії Скіфії. *Археологія*. 1996. № 4. С. 51–66.
19. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Ленинград : Наука, 1982. 242 с.
20. Обряды и верования древнего населения Украины. Киев : Наукова думка, 1990. 138 с.
21. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Москва : Издательский дом «Книжная находка», 2002. 155 с.
22. Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи / НАН Украины, Институт археологии. Киев : Археология ; Полтава : [б.и.], 1999. 143 с.
23. Словник-довідник з археології. Київ : Наукова думка, 1996. 430 с.
24. Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. Киев : Издательство АН УССР, 1961. 248 с.
25. Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва : Наука, 1999. 320 с. С. 15–23, 139–160.
26. Україна крізь віки : у 15-ти т. / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Т. 1: Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.

Sereda M.V. CIMMERIAN-SCYTHIAN CONFLICT IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION

The research paper deals with the Cimmerian-Scythian conflict in the Northern Black Sea region. Based on written and archaeological sources, the probability of such a conflict is analyzed in detail, arguments are provided in favour of both views, and it is concluded that such a conflict is unlikely to have occurred. The author focuses on the influence of the authority of Herodotus, which is why the idea of the displacement of the Cimmerians by the Scythians in the early Iron Age was established in the historical science, and attempts to look at the problem from the other side attracting ethnographic data, that is, studying the existence of the Iranian nomads on the territory of the Northern Black Sea region, and accordingly, the influence of Iranian culture on local cultures. According to the researcher, the Cimmerians and the Scythians are significantly related ethnically and culturally, their social system is similar. It is concluded that the Cimmerians of Herodotus are descendants of carriers of timber-grave culture, that is, the Cimmerians are natives of the region, and the facts of the Iranian presence in the territory of modern Ukraine at the beginning of the 2nd millennium BC give grounds to speak about the deep roots of the Iranian ethnos, therefore, the Cimmerians and the Scythians are close linguistically and culturally. The Cimmerians are identified with the Iranian-speaking ethnic massif, and almost the same way of life for a long time in different Iranian-speaking nomadic tribes in this territory has led to the fact that differences between peoples were not too significant. By the middle of 1st millennium BC, the determining factor in the formation of culture was ethnic ties between peoples, so there is no reason to deny the proximity of these nations. The research paper also criticizes “Cimmerian-Scythian conflict” described by Herodotus: the author simulates different versions of this event and concludes that this conflict, if any, was nothing more than a conflict within Iranian-speaking nomads, but not interethnic. The notion of “suicide of the nobility”, through which Herodotus describes the displacement of the Cimmerians by the Scythians, has parallels with the ritual suicide in Tales of the Narts. Since the description of the events included in History belonged to the Scythians, “suicide of the nobility” can be considered a literary-mythological plot. The author suggests a counterargument as to the probable lack of settlement in the region prior to the arrival of the Scythians (Cimmerian burials in the pre-Scythian period are almost completely absent): the burial of the majority of the population in the region was likely to be ground, therefore, it is difficult to detect them, however, the author tends to believe that the territory was populated – simply the population did not resist the representatives of a related culture. Since Iranian-speaking nomads have remained dominant ethnic group of the Northern Black Sea region both in the Cimmerian and the Scythian era, the research paper concludes that there were no significant ethnic changes in the early Iron Age.

Key words: Cimmerians, Scythians, Cimmerian-Scythian conflict, “suicide of the nobility”, Northern Black Sea region, early Iron Age, ethno genesis, cultural affinity of peoples, Iranian-speaking nomads.